

התבוננות בדמותה של תנועת הצופים בעשור האחרון על בסיס בחינת תוכנית ההדרכה "המסע בצופים"

נלי מרקמן

מבוא

בקרוב אנשי תנועות הנוער יש המכנים "שמורת טבע" את הזירה החינוכית שהם פועלים בה. הכינוי הזה יכול להצביע על קיומה של זירה טבעית, אולי אפילו אותנטית, שמאפייני החברה הנמצאת "שם בחוץ" לא הצליחו לחדור אליה. חשוב לשמור על שמורת הטבע הזו ולא להפריע למתרחש בה, שכן חשיבותה רבה למערכת האקולוגית המכונה "החברה הישראלית". מהשימוש בכינוי "שמורת טבע" אפשר ללמוד על הצורך של אנשי תנועות הנוער לשמור ולהגן על הסביבה החינוכית שהם פועלים בה. הצורך בכך נובע לא רק מייחודיותה של סביבה זו, אלא גם מתרומתה לחברה הישראלית - תרומה ידועה ונחשבת שמדי פעם גם זוכה לאישוש מחקרי (אבן ולבון גילת, 2019).

למרות ייחודיותו של מרחב זה והרצון לשמר אותו, המחקר האקדמי בנושא תנועות הנוער דל בהשוואה למחקר בנושאים חינוכיים אחרים. לפיכך יש חשיבות מרובה למחקרים בתחום זה בכלל ולמחקרים שעורכים אנשי תנועות הנוער בפרט. מחקרים כאלה נחשדים בהטיה ראשונית ובסיסית של החוקר, אולם בזירות סגורות לחוקר אשר "בא מבפנים" יש יתרון גדול ביכולת להגיע אל הידע, לנתחו ולעשותו לנחלת הכלל. עם זאת, ברור כי במחקר כזה יש חסרונות ואף חשש לתקפות הידע הנמצא בו.

זה הזמן המתאים להרים את המסך ולחשוף את דמותו של הכותב, או ליתר דיוק את דמותה של הכותבת. ההגינות המחקרית מחייבת אותי לציין כי במשך כשש שנים הייתי אחראית לתחום החינוך וההדרכה בתנועת הצופים בישראל. עוד חשוב לציין כי אינני בוגרת של תנועת הצופים (הגעתי אל התפקיד מהעולם האקדמי), כמו גם שחלפו למעלה משלוש שנים מאז לבשתי לאחרונה את מדי החאקי. השילוב הזה אפשר לי להימצא בעמדת תצפית מעניינת מאוד במהלך כל הכתיבה: להכיר, לדעת, לזכור וליהנות מגישה נוחה אל הדברים המעניינים, ובד בבד לנקוט גישה ביקורתית ורפלקטיבית אשר בוחנת את הידע והזיכרונות על פי התאוריה, ההקשר והביקורת. בכתיבת הפרק התבססתי על שיחות, פרוטוקולים, מצגות, מסמכי עבודה ומאמרים קודמים בנושא. השימוש במקורות המידע

האלה נעשה כדי להכיר תהליך חינוכי ולבחון את התוצר שלו. תהליך חינוכי זה משפיע על סדר יומם של עשרות אלפי חניכים בתנועת הצופים, וההתבוננות בו יכולה ללמד את הקוראים דבר מה על אודות תנועת הצופים בעשור האחרון. כניסה לשמורת טבע היא חוויה ייחודית. היא מאפשרת למבקר בה להציץ בטבע "בצורתו הגולמית", אך גם להבין לא מעט על אודות העולם שמחוץ לשמורה (זה שאינו שמור). באמצעות שימוש במטפורה זו אני מנסה לטעון כי ההתבוננות בתנועת הצופים, ובפרט בתהליך ובתוצר המכונים "המסע בצופים", מאפשרת ללמוד דבר-מה גם על ההשפעה של החברה הישראלית על זירות חינוכיות.

תוכניות הדרכה בתנועות נוער: בדיקת DNA או בדיקות דם תקופתיות?

כל יועץ ארגוני מתחיל יסביר בנחישות כי על מנת להכיר ארגון "לעומק", יש להכיר את סמלי התרבות שלו - השפה, המסמכים המכוננים, הקודים והבדיחות המחלקתיות. על מנת להבין תנועת נוער מהי, יש להכיר את תוכנית ההדרכה שלה. תנועה (להבדיל מארגון) מתאפיינת בפן רעיוני-אידאולוגי ובהשתנות מתמדת. תוכניות הדרכה הן דרך מצוינת לבחון לא רק את הפן הרעיוני-אידאולוגי של תנועת נוער, אלא גם ובעיקר את ההשתנות שלה. להבדיל ממסמכים מכוננים הזוכים למעמד מיתי כמעט, או מתרבות ארגונית מושרשת שקשה מאוד לשנותה, בדרך כלל תוכנית הדרכה בתנועת נוער היא תוצר של תהליך רעיוני עמוק. יתרה מזאת, היא מתחדשת אחת לכמה שנים. הפן הרעיוני וההשתנות של תוכנית ההדרכה עושים אותה אפוא לנקודת תצפית טובה מאוד בתנועות הנוער. אולם הסיבה העיקרית להיותה של תוכנית ההדרכה קרקע מחקרית מרתקת, היא יכולתה לשקף את התמקמותה של התנועה על קווי המתח החוצים אותה. כהנא (2000) טוען כי אחד המאפיינים של החינוך הבלתי-פורמלי בכלל ושל תנועות הנוער בפרט הוא הדואליזם. לפי תפיסתו, דואליזם הוא קיום בו-זמני של שתי מגמות בתוך אותו המרחב. מגמות אלו מאפשרות להתנסות בדפוסים מגוונים (ולעיתים אף סותרים) של התנהגות. אני סבורה כי הדואליזם הוא אכן אחד ממאפייניה הבולטים של תנועת הנוער, ותוכנית הדרכה תנועתית משקפת באופן המדויק ביותר את תמונת המצב העדכנית של הדואליות התנועתית. על מנת להכיר "לעומק" את הפוטנציאל הגלום בהתבוננות בתוכניות הדרכה בתנועות נוער, ובעיקר כדי לנסות להבין את התמונה המשתקפת בתוכניות האלו, כדאי לעמוד תחילה על תפקידה ומקומה של תוכנית ההדרכה בתנועות הנוער.

הימן זהבי וגרטל (2017) מצביעים על מאפיינים צורניים של תנועת הנוער (היררכיה, מבנה קבוצתי, לוחות זמנים ברורים, סידור פיזי) ומכנים אותם "אבני היסוד". השניים טוענים כי מאפיינים אלה יוצרים את השלד (או הגוף) התנועתי. ברצוני להוסיף עוד נדבך לטענה הזו: בתנועת נוער יש לא מעט מאפיינים צורניים המרכיבים יחדיו את "המתודה התנועתית", אולם המתודה הזו - ברורה, יציבה ובסיסית ככל שתהיה - אינה יכולה לספק חוויה חינוכית כוללת ללא התוכן שתוכנית ההדרכה התנועתית מזרימה אליה. המתודה התנועתית היא הוואדי, הערוץ או השביל שיוצרים המאפיינים הצורניים הרבים, אבל תוכנית ההדרכה היא המים הזורמים בתוכו. המים האלה "רשמיים" מאוד, שכן התנועה מזרימה אותם. הם מבוקרים, צבועים בצבעי התנועה ומכילים את המסרים והערכים שהתנועה מאמינה בהם. אם להשתמש במושגים השאולים מעולם התאוריה החינוכית, הרי זוהי "הפדגוגיה הגלויה": תוכנית ההדרכה התנועתית (בדומה לתוכניות רשמיות אחרות) מבטאת את הגלוי, את המוצהר, את המסר שהתנועה חרתה על דגלה.

לתוכניות ההדרכה בכל תנועות הנוער יש מכנה משותף. בכל התנועות הן מעודדות הטמעת ערכים אוניברסליים הומניסטיים, הזדהות עם ערכי מגילת העצמאות, חינוך לדמוקרטיה, לליברליות ולסובלנות, חינוך לאזרחות פעילה ולעשייה התנדבותית, חינוך להתפתחות אישית וחברתית ומימוש עצמי (דוח ועדת שפירא, 2003; הימן זהבי וגרטל, 2017). כפי שצוין לעיל, להבדיל ממסמך רשמי מכונן אשר בדרך כלל אינו משתנה, תוכניות ההדרכה התנועתיות משתנות ויכולות לשקף מגמות עדכניות בתנועות הנוער.

תוכנית הדרכה תנועית - התכנים והמסרים שלה, המתודולוגיה שלה, תהליך כתיבתה, וגם שלל הרעיונות שאינם מופיעים בה - היא מראה מצוינת המאפשרת ללמוד על אודות תנועת נוער. למידת עומק של תוכנית הדרכה מאפשרת היכרות אינטימית עם התנועה בתקופה מסוימת. תוכנית הדרכה היא מעין נייר לקמוס המאפשר ללמוד ולהסיק מסקנות באשר ל-"DNA התנועתי", דהיינו לעקרונות התנועה, אך גם ובעיקר באשר למצבה או למגמותיה בפרק זמן מסוים. לפיכך התבוננות מעמיקה ב"המסע בצופים", תוכנית ההדרכה התנועית האחרונה שנכתבה במטה תנועת הצופים, יכולה ללמד אותנו רבות על אודות תנועת הצופים בכלל ותנועת הצופים בעשור השני של המאה ה-21 בפרט.

תוכניות הדרכה תנועתיות בצופים

קשה לספר את סיפורן של תוכניות ההדרכה בתנועת הצופים בלי לספר, גם אם בקצרה, את סיפורה של התנועה. הסיבה לכך אינה רק ההבנה שחלק מסיפורי התוכניות חופפים (אחד הסימנים לחיבורן של כמה מסגרות חינוכיות לתנועה אחת הוא כתיבתה של תוכנית הדרכה משותפת), אלא גם ההדדיות אשר קיימת בין תוכנית ההדרכה לבין התנועה: תוכנית הדרכה תנועתית משנה את פני התנועה, והתנועה משנה את פני תוכנית ההדרכה שלה.

"הסתדרות הצופים בארץ-ישראל" נוסדה בחול המועד פסח תרע"ט (1919) מאיחוד בין שלוש אגודות התעמלות: "הרצליה", "המכבי הצעיר" ו"המשוטטים". לאיחוד הזה הייתה השפעה נרחבת על התנועה החדשה, השפעה שבמובנים מסוימים ניכרת עד ימינו. יתרה מזאת, קיים קשר ישיר בין האיחוד הזה להתמקמות התנועה במרחב הדואלי שצוין לעיל ולתכנים של תוכניות ההדרכה התנועתיות אשר נכתבו במהלך השנים (אלון, 1976). קשה לדעת את הסיבה המדויקת שגרמה לשלוש האגודות להתאחד ולהתחיל לפעול כתנועה אחת, אך ברור כי החלטה זו התקבלה בהקשר מדיני-פוליטי מסוים. בסוף 1917 השלטון הטורקי חשף את רשת הריגול נ"ל" והחמיר את יחסו ליישוב היהודי בארץ. באותה העת התפרסמה באנגליה הצהרת בלפור, וזו הפיחה תקוות חדשות ביישוב היהודי בארץ וגרמה לו להתחיל להתכונן ל"יום שאחרי". באותם הימים מערכת החינוך העברי כללה 27 בתי ספר, ורק שלושה מהם היו בתי ספר תיכוניים. תנועות נוער ציוניות לא היו קיימות בארץ (להבדיל מאירופה), אלא רק כמה אגודות ספורט. דומה כי ההבנה שיש להכין תשתית חינוכית-מנהיגותית לקראת הימים שיבואו, המריצה את שלוש האגודות להתאחד ולהקים את "הסתדרות הצופים בארץ-ישראל" (שם).

הימים שאחרי האיחוד התאפיינו בהתרחבות המסגרת ובהקמתן של עוד ועוד קבוצות חניכים ברחבי הארץ. המשותף לקבוצות אלו היה האמונה ברעיון הצופיות של הלורד באדן פאואל. קיים קשר ישיר בין אמונתו ברעיון זה לבין המפגש של מגורשים מארץ ישראל, בימי מלחמת העולם הראשונה, עם אנשי צבא בריטים במחנות הפליטים שקמו בקהיר ובאלכסנדריה. האחרונים היו בקיאים ב"שיטת הסקאוטינג הבאדן-פאואלית" שהייתה נפוצה כבר באנגליה, והאינטראקציה שלהם עם ילדי הפליטים התבססה על שיטה זו (אלון, 1989). לפי באדן פאואל, מטרתו של חינוך הנערים היא חינוך לשירות: שירות פירוש הקדשת מיטב המאמצים של הפרט למען החברה אשר הוא פועל בה. לפי אידאל

זה, על הפרט להתמסר לפעולה למען החברה ולא למילוי שאיפותיו האנוכיות. לא היה די במטרה חינוכית זו כדי ליצור את התשתית החינוכית לפעילותה של הסתדרות הצופים בארץ ישראל: כבר עם הקמתה, ובייחוד עם התאמתה למציאות בארץ, היו מחלוקות ואף ויכוחים בין מנהיגי התנועה (שם).

תנועת הצופים העבריים ינקה רבות אפוא מתפיסותיו של אבי השיטה הצופית, הלורד רוברט באדן פאואל. באדן פאואל התבונן היטב באופן ההכשרה של הצבא את חייליו לעתיד. הוא חשב כי התבוננות זו תאפשר לו ללמוד את אופן ההכשרה הראוי של נערים לחייהם העתידיים. גם לפרט ההיסטורי הזה הייתה השפעה מכרעת על עיצוב פניה של תנועת הצופים בישראל ועל החלטות שעיצבו את תוכניות ההדרכה שלה. אולם יישומה של התפיסה החינוכית הבאדן-פאואלית במציאות ששררה בארץ באותם הימים, הצריך תרגום של השיטה למאפייני הנוער בישראל ול"צו השעה". כך למשל עשרת דיברות הצופה הותאמו למסורת העברית, ולתוכנית הפעולה הצופית המעשית נוספה גם תוכנית רעיונית. התפתחות זו הולידה את מטרת ההגשמה החלוצית - מטרה שהיא ייחודית לתנועת הצופים העבריים ואינה קיימת באף אחד מארגוני הצופים האחרים בעולם (פז, 2016).

כפי שצוין לעיל, התפיסה הבאדן-פאואלית לא היוותה בסיס חינוכי יציב המקובל על כל מנהיגי התנועה. בשנת 1926, בוועידה הארצית החמישית של התנועה, עלו המחלוקות מעל לפני השטח. ועידה זו זכורה בעיקר בגלל הוויכוח הגלוי בה בין התומכים בתפיסות מנוגדות בנושאי עקרונות התנועה ומטרותיה. בסיום הוועידה נמצא פתרון שהיה מקובל על כל הצדדים ונועד לאפשר את המשך העבודה המשותפת. לימים התברר שהפשרה אשר הושגה בוועידה, לא סיפקה את רצונם של המנהיגים ואף יצרה מחלוקות חדשות (שם).

קיומן של הרבה מאוד מחלוקות אפיין את התנועה בארץ מיום הקמתה. למעשה, במובנים רבים נוצרו בארץ כמה גרסאות של החינוך הצופי. כך למשל בתל-אביב הקפידו לשמר סממנים חיצוניים של הצופיות הבאדן-פאואלית יותר מאשר בחיפה. בשבטי הצופים ביישובים כפריים, בפרברים וביישובי עולים הותאמה צורתה של הצופיות למקום. ככל שהשבטים היו רבים ומגוונים יותר, גבר הצורך לבסס מכנה משותף אשר יאחד בין שלוחותיה של התנועה (שם). אולם המחלוקות לא עסקו רק בהיקף ההטמעה של השיטה הצופית במערך החינוכי של התנועה, אלא בעיקר בדרכה, ביעדיה ובמטרותיה של תנועת הצופים בארץ. מחלוקות אלו המשיכו להתקיים גם אחרי ההצהרה של התנועה בשנות הארבעים, כעשרים שנה אחרי הקמתה, כי יעדה הוא הגשמה חלוצית (פז, 2016).

אם ננסה לתאר את תנועת הצופים בארץ באותם הימים, תתקבל תמונה המבטאת תנועה ואי-שקט. אותה התקופה מתאפיינת בניסיון מתמשך למצוא את הנוסחה הנכונה להתאמת השיטה הבאדן-פאואלית, תוצרת האימפריה הבריטית, אל המציאות הישראלית ובעיקר אל צרכיו, תנאיו ותפקידו של הנוער הישראלי. כמו כן היא התאפיינה בתנועה מתמדת בין היותה של הצופים תנועת נוער "כללית" לבין צורכי השעה (קידום הפרויקט הלאומי, הקמת המדינה, בניית הארץ, קליטת עלייה, קיבוץ גלויות). בהרבה מאוד מובנים תמונה זו מתארת את התנועה גם בימינו.

רוב מדריכי התנועה באותם הימים היו ערים למחלוקות הגדולות. במועצה החינוכית של הצופים שהתכנסה ב-1946, נקבע שיש צורך לחדש ולחזק בתנועה כולה את החינוך הצופי השלם, המבוסס על יניקה מהיצירה העברית המקורית בכל הדורות, על טיפוח הזיקה למסורת היהודית, על חינוך לעבודה, לאהבת הטבע, לשירות והגשמה חלוצית (אלון, 1976). על מנת לאפשר את ביסוסן של מטרות ערכיות אלו בתנועה, התקבלה באותה המועצה שורה של החלטות שעיקרן הוצאה לאור של חוברות הדרכה מפורטות המיועדות לחניכים בכל הגילים. החלטות אלו חשובות לא רק מפני שהן מסמלות את ראשית דרכן של "תוכניות הדרכה תנועיות", אלא גם ובעיקר כי הן מסמנות את תחילתו של קו ריכוזי יותר בתנועת הצופים.

בשנת 1951 השלימו הלל ברזל ושמואל אביעד את ההכנה של תוכנית עיונית ומעשית לשכבות הנעורים בתנועת הצופים, ואהרן ידלין החל בהכנת תוכנית פעולה יסודית לשכבות הבוגרות בתנועה. תוכניתו של ידלין אושרה במועצה החינוכית של הצופים באוקטובר 1959, והיא התמקדה בנושאים לאומיים דוגמת תפוצות הגולה, מיזוג גלויות וערכי רוח יהודיים. כמו כן היא הדגישה את חשיבותם של ערכים סוציאליסטיים וחלוציים ומתחה ביקורת על המשטר הקפיטליסטי. מהלך זה פתח פתח למהלכים עתידיים של מחלקת ההדרכה בתנועה. כך למשל בשנת 1964 המחלקה שזה עתה קמה, הובילה את כתיבתה של תוכנית הדרכה מקפת עבור התנועה כולה (פז, 2016).

בשנת 1969 חל מפנה חשוב בתנועה, והוא השפיע בעיקר על נושא ההדרכה. מפנה זה חל עם ההחלטה התנועתית להעסיק מדריכים שכירים של השכבות הבוגרות. החלטה זו עוררה התנגדות גדולה בקרב החניכים, והיא נבעה מאכזבתה של התנועה מן ההדרכה של בוגרי הצופים אשר היו חברים בגרעיני נח"ל או חברי קיבוצים. ההתקוממות כנגד ההחלטה, העובדה שההדרכה הועברה לידיהם של

שכירים, הוויכוחים והמחלוקות שאפיינו את התנועה במשך כל שנות התבססותה - כל אלה הובילו את הנהגת התנועה לנקוט קו ריכוזי יותר אשר צמצם את חופש הפעולה של ראשי השבטים והגדודים המקומיים (פז, 2016).

המגמה הריכוזית התבטאה גם בהתחזקותה של מחלקת ההדרכה בתוך המסגרת הארגונית של הצופים. בתחילת שנות השבעים כבר מנתה התנועה למעלה מ-15,000 חניכים, והדבר הגביר את הצורך בפיתוח של תוכניות חינוכיות תנועתיות. בשנות השבעים פרסמה מחלקת ההדרכה חוברות הדרכה לקראת הג'מבורי ה-11 ובנושאים דוגמת ההעפלה, מחתרות ישראל ומלחמת העצמאות. כמו כן התפרסמו חוברות הדרכה לחניכי כיתות ו' ו-ז', חוברת בנושא של דו-קיום יהודי-ערבי, חוברות משחקים וחוברות נוספות (שם).

בסוף שנות השבעים ראו אור לא רק חוברות הדרכה לקראת אירועים וחוברות הכשרה למדריכים לקראת מפעלי התנועה, אלא גם חוברות הדרכה שנתיות לחניכים בכל הגילים ("עופרים", "נחשונים", "המשוטטים", "החותרים", "המבטיחים", ובהמשך גם לחניכים בשכבה הבוגרת). יש לציין כי חוברות אלו נבדלו מ"המסע בצופים" בכך שהן כללו נושאים, משחקים, קטעי קריאה והמלצות אחרות, אך לא מערכי הדרכה מלאים לכל השנה הצופית.

במחצית השנייה של שנות השמונים נכתבו תוכניות ההדרכה "בוקר טבע" - תוכניות שעסקו בפעילות בשבת בבוקר בתחום הצופיות המעשית. מטרתן הייתה לנסות לחזק את התחום הצופי בתנועה, תחום שעם השנים העיסוק בו פחת. בהרבה מאוד מובנים הצופיות נתפסת בתנועה לא רק כמתודה חינוכית אלא כנשמת אפה של התנועה, הדבר שמייחד ומבדל אותה מתנועות נוער אחרות. במהלך השנים התפתחה דינמיקה מעניינת שעיקרה התרחקות מהעשייה הצופית והתקרבות אליה. בהקשר הזה יש לציין כי הביטויים "חזרה לשורשים" ו"חזרה למקורות" בלטו מאוד בדיונים שקדמו ליצירת תוכנית ההדרכה "המסע בצופים".

כחלק מהקו הריכוזי שמחלקת ההדרכה של התנועה נקטה מסוף שנות השישים ואילך, נכתבו תוכניות הדרכה מקיפות דוגמת "סוגיות בדרכה הרעיונית של תנועת הצופים", "אתה, עמך וארצך" או "אנה פניך מועדות" (אלון, 1976). בשנות התשעים מחלקת ההדרכה הייתה ל"אגף ההדרכה והמפעלים", והיא פרסמה תוכניות הדרכה שנתיות לכל שכבות הגיל בתנועה. כך למשל בשנת 1992 פורסמה תוכנית הדרכה חדשה לשכבת "המבטיחים", ובשנת 1994 פורסמה תוכנית הדרכה חדשה לשכבה הבוגרת. תוכניות אלו, חשובות ככל שהיו, היו רק

הרקע לתוכנית הדגל של התנועה באותן השנים - תוכנית שהחלה להיכתב בשנת 1998 וקיבלה את השם המחייב "הדרכה 2000".

תוכנית זו הייתה אחד הפרויקטים ההדרכתיים הגדולים והמשמעותיים ביותר בתנועה. למעשה, היא הכינה את התנועה לקראת כניסתה אל המאה ה-21. גדולתה של תוכנית זו, שנכתבה אי אז בסוף שנות התשעים של המאה הקודמת, היא בפרק המבוא שלה. התוכנית ניסחה מחדש את מטרות התנועה, יעדיה, תפיסתה הערכית ותפיסתה החינוכית, וזאת תוך כדי התוויית פעולות ברורות הנערכות במהלך כל השנה הצופית ומיועדות לכל שכבות הגיל.

תוכנית ההדרכה "המסע בצופים"

נסיבות, תכנון ומציאות

כפי שצוין לעיל, התוכנית "הדרכה 2000" נכתבה בשלהי המאה הקודמת. בעת כתיבתה איש לא ידע מה הם טלפון חכם (סמארטפון), גוגל ופייסבוק, ואפילו רשת האינטרנט הייתה בחיתוליה. השינויים הטכנולוגיים הולידו שינויים חברתיים ואתגרים חינוכיים חדשים, אתגרים שתוכנית "הדרכה 2000" לא הייתה מסוגלת להתמודד איתם.

הצורך בתוכנית הדרכה חדשה לא היה נסתר מן העין. מכתבי תלונה רבים של הורי חניכים נשלחו אל לשכת המזכ"ל וכללו טענות כאלו ואחרות על רמת ההדרכה והפעולות. בד בבד צמחו עוד ועוד יוזמות הדרכה של ההנהגות בשבטים. חשוב לציין כי במהלך השנים שבין פרסומה של התוכנית "הדרכה 2000" לבין תחילת עבודת המטה לקראת הכנת תוכנית הדרכה תנועתית חדשה ("המסע בצופים"), נכתבו במחלקת ההדרכה הרבה תוכניות. ההבדל בין "המסע בצופים" לבין תוכניות דוגמת "תוכנית ההכשרות", "לא צופים מהצד" או "צופים לשלום" הוא בעיקר בהיקף: אם התוכניות האחרות הן תוכניות נושאיות בעלות היקף מצומצם, הרי "המסע בצופים" היא תוכנית אב כוללת ומקפת.

לא רק טענות ההורים קידמו את כתיבת תוכנית ההדרכה "המסע בצופים", אלא גם המזכ"לים של תנועת הצופים. רותם יואלי, מזכ"ל הצופים משנת 2006 עד שנת 2012, עסק רבות באתגרים הארגוניים שעמדו בפני התנועה בעקבות גידולה. גל בן שימול, מזכ"ל התנועה משנת 2012 עד שנת 2015, הניף את דגל ההדרכה. הוא "הקים לתחייה" את מחלקת ההדרכה (במהלך השנים זו שולבה באגף לחינוך) ויזם את כתיבתה של תוכנית הדרכה תנועתית חדשה.

כתיבת התוכנית "המסע בצופים" נבעה מכמה סיבות. סיבה אחת הייתה כאמור אי-הרלוונטיות של התוכנית "הדרכה 2000", שנכתבה כ-15 שנים לפני

"המסע בצופים". סיבה נוספת הייתה פריחתן של תוכניות חינוכיות אשר נכתבו (ויושמו) בחלק מהשבטים. הדבר יצר שונות גדולה בין השבטים, ולעיתים גרם לכך שאיכות ההדרכה בהם הייתה נמוכה. סיבה "רשמית" אשר צוינה כאחד הגורמים להחלטה לכתוב תוכנית הדרכה תנועתית חדשה, הייתה השחיקה הגדולה בידע הצופי - ידע המהווה את בסיסו של החינוך הצופי.

את היוזמה של גל בן שימול היה אפשר לפרש בהרבה מאוד אופנים. היה אפשר לראות בהנחיה של מטה התנועה לכתוב עוד תוכנית הדרכה, כזו הממליצה "מה כן ומה לא". פרשנות אחרת הייתה לראות בה הנחיה לכתוב תוכנית המהווה מחוון, רשימת עקרונות או סילבוס כללי הממליץ על חומרי הדרכה קיימים. מפגישה לפגישה, מדיון לדיון וממסמך למסמך גברה ההבנה של המזכ"ל והצוות החינוכי כי מדובר באתגר גדול ובמשימה ענקית. פורום מקבלי ההחלטות (פורום אד-הוק שהורכב לצורך המשימה ואשר כלל רכזים ממטה התנועה) הבין כי עיצוב של תוכנית הדרכה אשר נכתבת 15 שנים אחרי שתוכנית ההדרכה האחרונה נכתבה, חייב להתחיל בחריש תנועתי עמוק: שאילת שאלות ובעיקר "פתיחה מחדש" של הרבה תשובות מוסכמות וידועות לכאורה. כחברה בפורום שקיבל את ההחלטה הזו, ברצוני לציין שהיא הייתה החלטה אמיצה ומרתקת. היא אפשרה לסקור את רכיביה, מאפייניה, תכניה, שגרותיה וייעודה של תנועת הנוער, ובהתאם לכך לבחון מחדש את מידת הרלוונטיות שלהם, התקפות שלהם ואפילו התרומה שלהם להצלחת התנועה. למעשה, עיקרו של התהליך - או כך היה נדמה לפחות - היה עיצוב מחדש של הליבה התנועתית ושל הפעולות הנגזרות ממנה.

הוספתי "כך היה נדמה לפחות" כדי להדגיש את רצינות כוונותיהם של מקבלי ההחלטות. המטרה הגלויה והמוצהרת הייתה "לשאול את כל השאלות הקשות", ורוח הדברים הייתה ש"גם אם נגיע לאותן התשובות, הדרך אליהן חשובה לא פחות". לכל המשתתפים בדיונים היה ברור כי לשאילת השאלות ולתהליך שהשאלות האלו ייצרו, יהיו משמעות גדולה והשפעה רבה. באחד המסמכים הראשונים הופיעו השאלות האלה:

מהי פעולה טובה?

איך ולמה בונים קבוצה בעידן אינדיבידואלי?

איך, אם בכלל, משלבים טכנולוגיה בחינוך?

מה צריך להיות חלקה ותפקידה של הצופיות המעשית?

מה הם תוכני הליבה של התוכנית?

מה הקשר בין התוכנית ללוח השנה הצופי?
מי מפתח הדרכה בתנועת הנוער?
לאן התוכנית מובילה?
מה אפשר לעשות כדי לייצר למדריך חוויית הצלחה?

בחינה רטרוספקטיבית של השאלות מגלה כי אפשר לחלק אותן לשני סוגים. הסוג האחד הוא שאלות התוכן והמהות - שאלות העוסקות באידאולוגיה התנועתית ובמטרות החינוכיות הנגזרות מאידאולוגיה זו. הסוג האחר הוא שאלות המסגרת והפדגוגיה - שאלות שעניינן הדרך החינוכית ואפילו המתודה החינוכית הצופית. מיון השאלות הללו מאפשר לבחון אם קיימים הבדלים בין שני הסוגים באופן הטיפול בשאלות ובאופן קבלת ההחלטות.

הרבה מאוד שאלות נשאלו בתחילת הדרך. המשותף לכולן היה יכולתן להעיד על כוונת השואלים: להתחיל בתהליך חשיבה עמוק וביקורתי שאינו תופס שום דבר כמובן מאליו. בתהליך זה יש להתמודד עם אין ספור דילמות חינוכיות ותנועתיות. כך למשל השאלה הסתמית לכאורה "מי מפתח הדרכה בתנועת הנוער?" מצביעה על המתח המתמיד אשר קיים בכל מסגרת חינוכית, וביתר שאת בתנועות נוער: המתח שבין ריכוז לביזור. מחד גיסא, תנועת נוער חותרת ליצור מרחב מורטורי גדול (כהנא, 2007) המאפשר לחניכים להתנסות במילוי תפקידים ובקבלת אחריות. מאידך גיסא, מובילי התנועה רוצים ליצור מסגרת חינוכית איכותית המתאפיינת בהדרכה איכותית ובקו ערכי ברור. זוהי דילמה אמיתית. דילמה נוספת העולה מהשאלות שלעיל היא דילמת הטכנולוגיה. מחד גיסא, אחד מתפקידיה של תנועת הנוער במאה ה-21 הוא ליצור אינטראקציה בין-אישית נטולת מסכים. מאידך גיסא, ברור לכל בר דעת שבימינו אי-שימוש בטכנולוגיה עלול לגרום לחוסר רלוונטיות של התנועה עבור בני הנוער ואפילו לניתוק שלהם ממנה. אני מציינת את השאלות אשר נשאלו בתחילת התהליך ומצביעה על הדילמות שבבסיסן, כי התשובות להן יכולות לשפוך אור על אופייה והתנהלותה של התנועה. במילים אחרות, בחינת ההכרעות וההשלכות שלהן יכולה לסייע לנו להבין מהי ומי היא תנועת הצופים בעשור האחרון. אולם על מנת להבין זאת כראוי על הקוראים להכיר שני מונחים חשובים: **לוי"ז צופי** ו**פרגמטיזם צופי**.

בספרם על אודות החינוך המאפשר טוענים הימן וזהבי וגרטל (2017) כי לכל תנועות הנוער יש מאפיינים מבניים (מבנה, היררכיה, נהלים, לוחות זמנים) ותוכניים קלאסיים. כל המאפיינים האלה קיימים בתנועת הצופים, אלא שהמאפיין

המרכזי והקשיח ביותר בתנועה זו הוא הלו"ז הצופי. שש השנים שהייתי אחראית בהן על עולם ההדרכה בתנועות הצופים, לימדו אותי כי ללו"ז הצופי יש כוחות שאין לאף מזכ"ל ולאף הנהגה ארצית (הוועד המנהל הציבורי של העמותה "תנועות הצופים העבריים בישראל"). אחד המדדים לבחינת סדר העדיפויות של ארגון הוא הזמן המוקדש לכל אחת מהפעולות בו. בתנועות הצופים בתחילת שנות הפעילות נקבע הלו"ז למפעלי התנועה הארציים, ההנהגתיים והשבטיים, ולמשימה זו (קביעת הלו"ז) מוקדשים מרב ומיטב משאבי הזמן של הארגון. בתנועות הצופים שום משימה חינוכית או ארגונית - חשובה ככל שתהיה, אפילו אם היא הגיעה מבית היוצר של מזכ"ל התנועה - אינה יכולה לשנות את מועדי המפעלים והאירועים שנקבעו ב"לו"ז הצופי" (העדיפות הארגונית היא למפעלים שנקבעו בלו"ז). הלו"ז התנועתי האינטנסיבי כולל את טיולי פתיחת השנה, טיולי חנוכה, טיולי פסח, מחנות קיץ ואירועים חד-יומיים דוגמת יום הצופה, פורימון או טקס פתיחת שנה. כל טיול או אירוע כזה קודם תמיד לקידום של יעדים חינוכיים או פרויקטים חינוכיים חדשים. אין זאת אומרת שמטרות כאלו אינן מקודמות, אולם לשם כך נדרשים מאמצים כבירים.

המונח החשוב השני הוא הפרגמטיזם הצופי. אם היה אפשר להושיב את תנועות הצופים כולה על ספת הפסיכולוג, אחרי כמה מפגשים הוא היה תולה מעל לראשה את השלט "תנועה בעשייה". הכוח המניע של הצופים הוא כוח העשייה: זוהי תנועה מבצעת, תנועה שהחלטותיה וסדר יומה מעוגנים היטב במציאות ומבוססים על היכולת להוציא דברים מן הכוח אל הפועל. אחת ממעלותיה הגדולות של תנועה זו היא היכולת לתרגם רעיון או חזון, רחוק ונשגב ככל שיהיה, לשפת המעשה. יש שיטענו כי לא פעם יכולת זו באה על חשבון העומק הרעיוני והצגת החזון. יש שיטענו כי "תנועה בעשייה" הוא ביטוי אשר מתאר נאמנה את כל תנועות הנוער, שכן באופן יומיומי הן עוסקות בהפעלת מסגרות חינוכיות ובהכנת פעילויות חינוכיות מורכבות. אחרים יוסיפו שחלק לא מבוטל מההצלחה של תנועות הנוער נובע מהאינטנסיביות של פעילותן השוטפת (לרבות המפעלים והאירועים הייחודיים שלהן). אני סבורה כי גם אם הדבר נכון, תנועות הצופים נמצאת בקצה העליון של מדרג דמיוני המשלב בין "אינטנסיביות העשייה" לבין "רמת הפרגמטיות". אני סבורה כך על סמך היכרות קרובה עם המצב בכמה תנועות נוער: לא זו בלבד שגדלתי בתנועה אחת (הנוער העובד והלומד) והתבגרתי בתנועה אחרת (הצופים), אלא גם פיתחתי חברות קרובה עם המקבילים לי בתנועות אחרות בעבודתנו המשותפת במת"ן (מועצת תנועות הנוער).

הכרת שני המונחים הללו חשובה להבנת השתלשלות האירועים שראשיתה במסמך התכנון הראשוני (הצגת השאלות) וסיומה ביציאתם מבית הדפוס של הקלסרים הראשונים של תוכנית ההדרכה הכתובה "המסע בצופים". התהליך כלל הצגת שאלות "גדולות", מפגשים לצורך למידה (עם אישים, ארגונים ותנועות) והרבה מאוד דיונים. תהליך זה התבסס על תוכנית עבודה קפדנית, לוחות זמנים קשיחים ותיאור ברור של תוצרי כל שלב בתהליך. יש לציין כי לא תמיד הייתה הסכמה בדיונים באשר לסדר העדיפויות של שלבי התהליך. הדרך (או "התהליך", כפי שמקובל לכנותה בשפה "תנועתית") וההחלטות שהתקבלו הן ללא ספק חלק מהניתוח של השתלשלות האירועים.

תשובות לחלק מהשאלות ניתנו בימי למידה. תשובות אלו התקבצו לעקרונות מגוונים, ואלה מהווים עד היום את הבסיס לתוכנית ההדרכה "המסע בצופים". כל השאלות הללו משתייכות לסוג אשר כינתי לעיל "שאלות המסגרת והפדגוגיה". כך למשל שאלת הטכנולוגיה נדונה באריכות וברצינות ביום עיון משותף לצופים ולמטח (המרכז לטכנולוגיה חינוכית); הדיון בשאלה "מהי פעולה טובה?" כלל עיון מעמיק בפעולות ובתוכניות חינוכיות של תנועות נוער אחרות ושל מנהל חברה ונוער במשרד החינוך; והשאלות שעניינן דיון ושיחה קבוצתית קיבלו מענה במפגש מעניין עם עמותה שמקדמת את מתודולוגיית "מעגלי ההקשבה". לעומת זאת השאלות המשתייכות לסוג אשר כינתי לעיל "שאלות התוכן והמהות" - שאלת תוכני הליבה והשאלה "לאן התוכנית מובילה?" - לא נדונו בימי למידה, ולא הוקדשו להן דיונים נרחבים. שאלות אלו נדחקו לתחתית סדר העדיפויות בשל לוחות הזמנים הקשיחים וההקשר הביצועי-מעשי, זה שמעמיד בראש סדר העדיפויות את הל"ז הצופי. בפועל המסמכים המכונים של "המסע בצופים" נכתבו בזריזות, ולא קדמו להם דיונים ארוכים, מקיפים או מגוונים. הטקסטים "לאן מוביל המסע" ו"דמות הבוגר" אשר מופיעים בשער התוכנית, נכתבו בפרק זמן של לא יותר מחודש. התהליך כלל חילופי מסרים כתובים בדואר אלקטרוני (אימיילים) ושניים-שלושה דיונים בהשתתפות אנשי מטה, ולאחר מכן קבלת אישור מהמזכ"ל ומהנהגה הארצית.

עם זאת, היה ברור כי אי-אפשר לחמוק משאלת תוכני הליבה. אולם גם הדיון בנושא זה לא היה מקיף או נרחב. נקודת המוצא של הדיון הייתה ערכי התנועה שהתקבעו בעשור אשר קדם לכתיבת התוכנית, מקורם של ערכים אלה (על פי שיחה שערכתי עם גל בן שימול) ורצון להנגיש ולפשט את הערכים שבבסיס התוכנית "הדרכה 2000". לאחר מספר מצומצם של דיונים, חלקם בנוכחות נציגי ההנהגה הארצית, התקבלה ההחלטה גם בנושא זה.

איני כותבת את הדברים כדי למתוח ביקורת, אלא כדי לתאר את המציאות באותה העת. אני עושה זאת מפני שאני סבורה כי התיאור הזה יכול ללמד את הקוראים על אודות כוחה וחולשתה של תנועת הצופים בעשור האחרון. מחד גיסא, תנועה זו מצליחה "להזיז הרים" ולכתוב תוך פחות משנתיים תוכנית הדרכה הכוללת 15 קלסרים המכילים תוכן מקצועי, מגוון ומעוצב לעילא ולעילא. מאידך גיסא, בתנועה זו לא תמיד הדיונים המהותיים זוכים למקום, לזמן ולמספר המשתתפים הראויים להם.

בסיום הסעיף הזה אני רוצה לתאר התרחשויות שאירעה בתנועת הצופים בשנת 1955 (תיאור זה מופיע בספרו של פז [2016] על אודות תנועות הנוער בישראל). באותה שנה קבוצה של חניכים בוגרים קראה לראשי התנועה לשנות את התוכניות החינוכיות הקיימות, שכן אלו "כלליות מדי" ואפילו "שטחיות" ו"עמומות". החניכים תמכו בקריאתו של פעיל מרכזי בתנועה לשינוי מהותי בכל המערך החינוכי והערכי של תנועת הצופים. לנוכח התמיכה בקריאה הזו הנהגת התנועה החליטה להגדיל את מספר הסמינרים וימי העיון העוסקים בבירור דרכה של התנועה. על מנת לקדם את ההחלטה הזו הוקמה באותה השנה "חוות הצופים" - מרכז לסמינרים תנועתיים. כיום מרכז הסמינרים הזה הוא מרכז הארחה מוזנח. לפי דיווח של מנהל האגף לחינוך בתנועת הצופים, רוב הפעילויות המתקיימות בו אינן של תנועת הצופים. דומני כי התיאור שלעיל מעניק עומק היסטורי מעניין לבחינת התהליך אשר קדם לכתיבת "המסע בצופים", ואולי אפילו מאפשר להבין טוב יותר את הדינמיקה הצופית ואת כוחה וחולשותיה של התנועה.

עיקרי התוכנית

אחד הדברים הראשונים שמבינים כאשר מסתכלים על 15 הקלסרים עבי הכרס של "המסע בצופים", הוא שמדובר בתוכנית הדרכה מקפת. תוכנית זו אינה מסתפקת בהמלצה על עקרונות, בהפניה לתכנים קיימים או בהצגת סילבוס, אלא מציגה תוכני הדרכה מפורטים לחניכים בכל גיל ובכל ימות השנה. למעשה, במבט ראשון דומה כי התוכנית "המסע בצופים" מבטאת ריכוז ושליטה הרבה יותר מאשר ביזור: זו תוכנית לימודים סדורה, והיא אינה מותירה למדריכים בתנועה מרחב תמרון גדול מדי. אולם עיון בקלסרים מגלה תמונה מורכבת יותר. "המסע בצופים" היא תוכנית מודולרית: היא בנויה מכמה חלקים, ואלה מאפשרים למדריך לגבש את מבנה ההדרכה שלו ואת סדר הפעולות. מתהליך החיפוש והלמידה שקדם לכתיבת "המסע בצופים", עלה כי אחד האתגרים

הבולטים הוא לגרום לחניכים "לשמור על ריכוז" במשך שעה וחצי של פעילות. לשם כך שונה אחד ממאפייניה העיקריים של הפעולה הצופית: במקום יחידת זמן אחת של שעה וחצי הכוללת מתודה מסמלת, דיון (במקרה הטוב) ונאום מסכם של המדריך, הפעולה הצופית היא יחידת זמן המורכבת מכמה חלקים. בתוכנית ההדרכה "המסע בצופים" הפעולה הצופית כוללת שישה חלקים (תוכן, משחק, נקודת מבט, צופיות, משימת מסלול ועצירה), והמדריך יכול "להרכיב פעולה" מכולם או מחלקם. לפעולה הצופית יש אפוא הרבה מאוד מטרות חינוכיות, והמדריך יכול לבחור באילו מהן להתמקד. למעשה, כל חלק של הפעולה הצופית הוא מטרה חינוכית שבמשך שנים רבות התנועה חרתה על דגלה, אך המדריכים לא קיבלו את הכלים הנחוצים (או את ההכשרה המתאימה) כדי לקדם אותה.

אחת הדוגמאות המעניינות בהקשר הזה היא החלק המכונה "נקודת מבט". למרות עקרון הכלליות שהתנועה דוגלת בו מיום הקמתה, מעת לעת היא מזכירה לחניכיה ומדריכיה כי זכותם ואף חובתם להביע את דעתם בסוגיה כזו או אחרת. תנועות הנוער מעודדות את החיבור בין הדרכה לבין מנהיגות, אך החיבור הזה מייצר דילמה חינוכית ידועה: האם ראוי שאיש חינוך יביע את דעתו בפני תלמידיו? אלא שלהבדיל ממורה בכיתה ומנציגי משרד החינוך, בתנועות הנוער האידאולוגיות הדילמה הוכרעה לכאורה: מותר למדריך להביע את דעתו. אלא שלא תמיד התאוריה זהה למצב בפועל. עד לתוכנית ההדרכה "המסע בצופים" המדריכים בתנועת הצופים לא הביעו את דעתם (במידה רבה בשל תפיסתם את התנועה ככללית וממלכתית). קביעת חלק בפעולה הצופית שיעסוק בכך, חלק המופיע בתוכנית ההדרכה הרשמית של התנועה, היא אמירה תנועתית חשובה בהקשר של הבעת דעתו של המדריך.

האם קביעתו בתוכנית של חלק המכונה "נקודת מבט", שמטרתו לאפשר ואף לעודד את החניך להביע את דעתו, אכן גורמת לכך שהחניכים מביעים את דעתם? התשובה לשאלה זו מורכבת ומעניינת. גם במקרה הזה יש להקשר משמעות גדולה. כפי שצוין לעיל, אחד העקרונות של תנועת הצופים מאז ראשיתה הוא הכלליות - עיקרון שלימים חניכים נהגו לכנות "א-פוליטיות". כיוון שזהו הסממן הבולט ביותר של התנועה, אזי קביעת חלק בפעולה הצופית אשר יעסוק בהבעת דעה אינה מצליחה בהכרח לשחרר את החניכים מ"סד הכלליות". אני סבורה כי השילוב בין מתודה של קביעת חלק בתוכנית ההדרכה התנועתית המכונה "נקודת מבט" לבין תהליך חינוכי ארוך ומורכב של "קידום חינוך פוליטי" יכול לקדם את הנושא, אך רק ימים יגידו אם אני צודקת.

חלק נוסף שהתוכנית "המסע בצופים" ממסדת את העיסוק בו הוא "צופיות". בפרק הזמן המוקדש לעיסוק בנושא זה חניכי התנועה נדרשים ללמוד או לתרגל רכיב שעניינו צופיות מעשית. לשם כך לקראת כתיבת התוכנית "המסע בצופים" נערך ליקוט של ידע צופי. קביעת חלק זה בפעולה הצופית מסייעת לחניכים להבין כי לידע הצופי עצמו יש משקל חינוכי, וזאת גם אם לא קושרים בינו לבין ערכים נשגבים. קשר כזה התבסס בתנועת הצופים אחרי הטמעתה של התוכנית "הדרכה 2000", שבטעות הובן ממנה כי ביסודם של כל מעשה ומתודה משמעותיים יש ערך. מהטעות הזו עלה שהידע הצופי רלוונטי רק אם הוא מייצג ערך, ולכן עד מהרה הוא נתפס כלא רלוונטי כלל. הדרך משם להיעלמות הלימוד של מיומנויות צופיות (במסגרת ימי פעילות) הייתה קצרה.

גם להקצאת זמן לעיסוק בצופיות יש משמעות רבה והשפעה מכרעת על החינוך בתנועה. הקצאת זמן לעיסוק בצופיות מעידה בעיקר על רצון של התנועה לאחוז בחבל משני קצותיו: ליישם תוכנית הדרכה חדשה, ובד בבד להחזיר את עטרת הצופיות ליושנה. אולם היא גם מלמדת על קבלת החלטות במהלך תכנון התוכנית.

פתיחת הקלסרים יכולה לספר לקוראים גם על תוכני הליבה שנבחרו ואשר משקפים את ערכי התנועה. הדיון בתוכני הליבה (כפי שצוין לעיל, היה זה דיון סגור שנערך במטה התנועה) הוביל לבחירתם של חמישה "שבילים": שביל הדמוקרטיה, שביל הזהות היהודית-ישראלית, שביל האחריות החברתית, שביל כישורי החיים ושביל הצופיות. אפשר ללמוד הרבה מאוד על אודות התנועה מהתבוננות בשבילי תוכנית ההדרכה שלה, אך אפשר ללמוד לא פחות מכך מהתבוננות בשבילים שלא נכללו בתוכנית. כך למשל בעבר אחד מארבעת ערכי הליבה של התנועה היה רב-תרבותיות. בתוכנית "המסע בצופים" ערך זה "נשאר על רצפת חדר העריכה", ואת מקומו תפס תוכן הליבה "כישורי חיים". האם תוכני ליבה הם בהכרח תמונת מראה של ערכי ליבה? האם אפשר לתרגם רב-תרבותיות לפעולות סדורות (כפי שאפשר לתרגם כישורי חיים)? אין לי תשובה לשאלה הזו, אולם בפועל המושג "רב-תרבותיות" נעלם מהשפה התנועתית עם תחילת יישומה של תוכנית ההדרכה "המסע בצופים".

כל "שביל" שנבחר, הוצג בפני מקור ידע מקצועי - מכון, עמותה, איש אקדמיה או ארגון. מקור הידע ואיש תנועת הצופים גיבשו יחדיו את מדרג הידע הרלוונטי לשביל (מושגים, ערכים ומיומנויות) לפי חלוקה לגילאים. לכאורה הבחירה במקור הידע המקצועי היא החלטה ארגונית-מקצועית. אולם אם קיים קשר

ישיר בין פיתוח מדרג הידע לבין ערך כלשהו (כמו למשל זהות יהודית-ישראלית או דמוקרטיה), אזי בחירת מקור הידע המקצועי היא החלטה דרמטית. את שביל הזהות היהודית-ישראלית עיצבו יחדיו אנשי מחלקת ההדרכה בתנועת הצופים ואנשי מכון שלום הרטמן. מכון הרטמן הוא מרכז פלורליסטי למחקר, להגות ולחינוך יהודי. המכון עוסק בקידום שיח ערכי על אודות יהדות וישראליות במאה ה-21, ומבין מרכזי המחקר הוא נחשב לפלורליסטי במיוחד. לעובדה הזו יש חשיבות מכרעת, שכן היא מצביעה באופן הגלוי ביותר על קיומם בתנועת הצופים של אמירה ערכית ברורה ומסר חינוכי (ואפילו פוליטי) ברור בדבר חשיבותו וחיוניותו של הפלורליזם היהודי לציבוריות הישראלית. שותפות מהותית נוספת היא השותפות בין התנועה לבין המכון לחינוך דמוקרטי. מטרת המכון הזה היא לקדם ולהעמיק את התרבות הדמוקרטית בחברה הישראלית באמצעות הדגשה של ארבעת העקרונות הבאים: דיאלוג בין אנשים וקבוצות, השתתפות והשתתפויות, הדדיות בין הפרט לקהילה ואחריות חברתית פעילה. גם הבחירה במכון לחינוך דמוקרטי מצביעה באופן ברור על עמדתה הערכית של התנועה: דמוקרטיה איננה רק פרוצדורה או כללי משחק קבועים, אלא תרבות שיש לפתח. זוהי אמירה ברורה וחדה של התנועה באשר לפרשנות שלה למושג "דמוקרטיה". יתרה מזאת, זוהי אמירה ברורה וחדה באשר לאופן העיסוק בדמוקרטיה ולתכנים אשר אמורים להיכלל בשביל הזה של התוכנית.

אני סבורה כי השותפויות האלו מהותיות, כיוון שהן מצביעות על אמירה ערכית ברורה של התנועה. שותפויות נוספות של תנועת הצופים (עם גופים אחרים) מתבססות על קשר מקצועי ולא בהכרח ערכי. כך למשל השותפות עם מכון יסודות (מכון העוסק באופן מקצועי באתגרים של גיל ההתבגרות בכלל וב"התנהגויות סיכון" בפרט) יצרה את שביל כישורי החיים, והשותפות עם ד"ר חגית קליבנסקי יצרה את שביל האחריות החברתית. אשר לשביל הצופיות הרי התנועה יצרה אותו בעצמה באמצעות כינוס ועדות מומחים ועבודה מאומצת של מחלקת ההדרכה (זו ליקטה הרבה מאוד מימוניות צופיות, ואלו נכללו במדרג צופיות לפי שכבות גיל). מובן שגם להחלטה "מי יהיו השותפים" יש משמעות, והיא יכולת לספק חלק מהתשובה לשאלה "מי היא ומהי תנועת הצופים כיום".

בתחילת הפרק הבחנתי בין "המים הרשמיים", קרי תוכניות ההדרכה התנועתיות, לבין תוכניות מבית היוצר של גופים אחרים בתנועת הצופים - הנהגות או שבטים. אם להמשיך במטפורה הזו, אזי דפי הפתיחה של תוכנית

הדרכה תנועתית הם המעיין הרשמי או מקור המים. מהמקום הזה המים יכולים לזרום למקומות רבים, אבל הוא עצמו נטוע באדמה או חצוב בסלע. הטקסטים "לאן מוביל המסע" ו"דמות הבוגר" הם טקסטים רשמיים, ואפשר ללמוד מהם אילו מהנושאים התנועה רוצה להבליט. טקסטים אלה אינם נצחיים או מיתיים, שכן הם חלק מתוכנית הדרכה "זמנית" (ביום מן הימים היא תוחלף באחרת). למעשה, הם מנסים לספק תשובות לשאלות "לאן מוביל המסע הנוכחי" ו"מהי דמות הבוגר העכשווית" - שאלות שעצם ניסוחן יכול לומר דבר או שניים על אודות הצופים בימינו.

תוכנית הדרכה באמצע הקו

מה אפשר ללמוד על אודות תנועת הצופים, ובפרט על אודות התנועה בעשור האחרון, מתוך התבוננות בתוכנית ההדרכה התנועתית שלה?

בדברים שלעיל הקפדתי להבליט את הבחירות, ההחלטות וההכרעות אשר ליוו את עיצוב וכתיבת "המסע בצופים", תוכנית ההדרכה התנועתית של תנועת הצופים. הסיבה לכך היא ההבנה שלעיתים (ובפרט במסגרת אשר קיימת מאה שנה כמעט) גם המשך ישיר לפעילות, חזרה עליה או ברירה "טבעית" מבטאים בחירה. בעשור האחרון תנועת הצופים היא תנועה המתאפיינת ב"גם וגם והכול מהכול": היא לא רוצה להכריע, ונוח לה מאוד להתמקם בנקודת האמצע המדויקת של כלל הקווים. דרך היוסדה של התנועה (חיבור בין שלוש אגודות), הישענותה על מסורת חינוכית בריטית שעיקרה הכנת חיילים לשירות צבאי ובחירתה לראות ב"כלליות" ערך עליון הן קרקע פורייה להיווצרותם של הרבה מאוד "קווי מתח" - מתחים גדולים ואינהרנטיים המתבטאים בדילמות יומיומיות. בחינת ההיסטוריה הצופית בכלל ותוכניות ההדרכה התנועתיות בפרט מלמדת אותנו כי בכל תקופה התנועה בוחרת מחדש את מיקומה על קווי המתח. תנועות ההתמקמות הללו משקפות את רוח התקופה: בעת שהשיח החלוצי-התיישבותי היה השיח ההגמוני, והקיבוצים נתפסו כגולת הכותרת של המפעל הציוני, התנועה בחרה (אף שנשמעו בה גם קולות של מתנגדים לבחירה הזו) להיות חלק משיח זה ולהגדיר את ההגשמה החלוצית כמטרה חינוכית; כשהקיבוצים איבדו מכוחם ומגדולתם, גם תנועת הצופים שינתה את פניה וחרתה על דגלה מטרות חינוכיות אחרות.

ניסיונות התנועה לשקף את רוח התקופה הם רקע טוב לניתוח התוכנית "המסע בצופים" וללמידה ממנה על אודות תנועת הצופים. "המסע בצופים" הוא תוכנית הדרכה מבית היוצר של מטה תנועה חזק ומקצועי. כתיבתה הצריכה

שיתוף פעולה וקבלת ייעוץ ושירותים מהרבה מאוד גורמי ידע מקצועיים, ולאחר השלמתה היא יושמה "בשטח". התוכנית משקפת את רוח התקופה: היא מבטאת ידע רב והתמחות, כמו גם לוחות זמנים "עמוסים" המותרים זמן מועט לדיון אינטלקטואלי בערכיה ובמטרותיה של תנועה חינוכית אידאולוגית. "המסע בצופים" הוא תוכנית הדרכה מצוינת. יש בה חידושים פדגוגיים, יש בה בשורות חינוכיות דוגמת ההכרח להביע דעה, יש בה התאמה לבני נוער אשר "רתוקים למסכים", יש בה אפילו חזרה לצופיות המעשית הישנה והטובה. יש בה גם וגם והכול מהכול - זו תוכנית הדרכה הממוקמת בדיוק באמצע הקו, במרכז של הדילמה. זו תוכנית הדרכה ריכוזית שנכתבה במטה החזק והמקצועי של התנועה, ובד בבד זו תוכנית מודולרית המאפשרת בחירה. הטקסטים המרשימים בה מבטאים ערכים ומסרים אשר מסמלים את דרכה של התנועה, וזאת אף שהם נכתבו ללא דיון מקיף ועמוק במסרים האלה.

"המסע בצופים" הוא פרויקט ענק. כתיבת התוכנית התבססה על מתודולוגיות משוכללות, ובהכנתה השתתפו מאות אנשים - אנשי מטה, חניכים, מתנדבים ואורחים. בד בבד זהו פרויקט שכתב אותו הצוות המצומצם של מחלקת ההדרכה. השאלה "מי צריך לפתח את ההדרכה בתנועת נוער" היא שאלה מורכבת המבטאת הרבה מאוד דילמות חינוכיות. תנועת הצופים של ימינו היא תנועה של "גם וגם": היא מפיקה סמינר כתיבה גדול אשר מצטלם היטב ומגייס לתוכנית ההדרכה את מגוון קהלי התנועה, אולם את העבודה בפועל מבצע קומץ של אנשי מחלקת ההדרכה. את "המסע בצופים" כתבו אנשי מקצוע, חלקם בוגרי תנועה וחלקם לא. אלה קיבלו לידיהם את תוצרי סמינר הכתיבה וערכו אותם עד לבלי היכר (למעשה, כתבו אותם מחדש).

בשיאו של פרויקט "המסע בצופים" חצו משאיות את ישראל ופרקו ברחבי הארץ, בהרבה מאוד נקודות קצה, אלפי קלסרים מעוצבים. העובדה שמתחילתו של הפרויקט ועד השלמתו לא חלפו אפילו שנתיים, מספרת על אודות התנועה לא פחות מאשר מספרים תוכני הפעולות או זהות הכותבים. תנועת הצופים היא "תנועה עושה", ואולי אפילו "תנועה מפיקה". זוהי תנועה המתאפיינת ביכולות ביצוע אדירות.

כפי שצוין לעיל, תנועת הצופים היא תנועה שמתמקמת על קווי המתח שלה בהתאם לרוח התקופה. תוכנית ההדרכה "המסע בצופים" נפתחת בשני טקסטים רשמיים ואפילו מכוננים: הטקסט שמספר "לאן מוביל המסע" והטקסט אשר מתאר את דמותו של בוגר התנועה הראוי. טקסטים אלה מספרים לכאורה את המובן מאליו והידוע: סיפורה של תנועה אידאולוגית המצהירה קבל עם ועדה כי

היא פועלת להנחלת ערכים אוניברסליים בקרב הבאים בשעריה. אולם התוכנית גם מספרת את סיפורה של תנועה אשר מטרתה העיקרית היא "להקים ולפתח מסגרות חינוכיות", דהיינו להבטיח את המשך קיומה. אני סבורה כי ניסוח זה מעיד על רוח התקופה, תקופה אשר רבים רואים אותה כ"קץ האידאולוגיה". אין זו מטרה חינוכית המבטאת חזון חברתי ברור, אלא מטרה ארגונית. אף שעיקרה של מטרה ארגונית זו הוא הפצת חינוך ראוי ונכון, היא אינה מבטאת חזון חברתי. האם גם זה חלק מרוח התקופה? כשותפה בתהליך קבלת ההחלטות אני סבורה כי הדבר לא נבע נובע משיקולים מוצהרים, אך ההחלטה הייתה מודעת בהחלט. טקסט מכוון נוסף אשר נכלל בתוכנית "המסע בצופים" הוא הטקסט שכותרתו "חמשת שבילי המסע". טקסט זה מציג את הרעיון המרכזי שבבסיס כל אחד מהשבילים: שביל הדמוקרטיה, שביל הזהות היהודית-ישראלית, שביל האחריות החברתית, שביל הצופיות ושביל כישורי החיים. הטקסט הרשמי מאפשר לקוראים להכיר באופן מעמיק מעט יותר את הרציונל החינוכי ואת הנושאים העיקריים שהחניך "יפגוש" בעוברו בכל אחד מהשבילים. חדי העין ובעלי המחשבה הביקורתית יזהו את רוח התקופה גם ברשימת השבילים. בראשית ימיה בארץ ישראל הייתה הצופים תנועה אידאולוגית ערכית, וחינוך היה כלי ששימוש אותה להפצת תורתה. תנועת נוער אשר בוחרת לכלול בתוכנית ההדרכה שלה התמקדות בפיתוח "כישורי החיים", חוצה את גבולות הגזרה הטבעיים שלה והולכת - גם אם בצעדים מדודים - אל עבר פיתוח הפרט והתמקדות בהתמודדות שלו עם אתגרי התקופה. האם זו רוח התקופה? לא מעט מחקרים יעידו כי אכן זוהי רוח התקופה. אני סבורה כי לא זו בלבד, אלא גם שהדבר מבטא את המאפיין הצופי של "גם וגם".

"גם וגם" ו"רוח התקופה" הם מאפיינים בולטים של התנועה בעשור האחרון, ולפיכך אין פלא שהם משתקפים באופן בולט מאוד בתוכנית "המסע בצופים". שבילי המסע שנבחרו מלמדים על התמקדות הן בפרט והן בקבוצה, המתודולוגיה של המסע מלמדת הן על ביזור והן על שליטה, הבנייה המחודשת של מדרג הצופיות והניסיון לפתח את כישורי החיים מלמדים על ניסיון לשלב בין "חזרה לשורשים" לבין גיבוש מטרות חינוכיות חדשות. יש בתוכנית קלישאות ותוכן מעורפל שאפשר להבינו בכמה אופנים (כמו למשל בטקסטים המתארים את תוכנם של שבילי המסע), אך יש בה גם בחירות אמיצות וערכיות המציגות אמירה פוליטית ברורה.

הסיסמה אשר נבחרה להוביל את הפצת הרעיון של "המסע בצופים", נולדה זמן רב לפני שמישהו ידע מה התוכנית תכלול. הסיסמה הייתה "צופים בצורה

חדשה ויצירתית, ממש כמו פעם". אני סבורה כי אין דרך טובה יותר להצביע על מגמת ה"גם וגם" שהצבעתי עליה. סיסמה זו מסכמת אולי בצורה הטובה ביותר את מאפייניה בעשור האחרון של תנועת הנוער הגדולה בישראל: תנועה שמרנית וחדשנית, תנועה ריכוזית שמייצרת הסדרי ביזור, תנועה ערכית-אידאולוגית שמתעקשת לא להציג חזון חברתי ברור.

סיכום

במבוא לפרק זה ציינתי כי לעיתים אנשי התנועות מכנים "שמורת טבע" את הזירה החינוכית שהם פעילים בה. בהקשר של המטפורה הזו אפשר לקבוע שהפרק עוסק בניסיון ללמוד את הטבע של אזור מסוים מאוד באופן מדויק יותר. באמצעות התבוננות מוקפדת במופע יחיד של הטבע הוא מנסה ללמוד על אודות הסביבה כולה: מאפייניה, הרגליה, סממניה ואופי פעילותה.

אני רואה בתוכנית ההדרכה התנועתית בכלל, ובתוכנית ההדרכה התנועתית "המסע בצופים" בפרט, מראה המשקפת את דמותה של התנועה כולה. זו מראה מעניינת: היא מצליחה להציג הן את הרשמי (מה התנועה רצתה לספר על עצמה), הן את רוח התקופה (זמניות תוכנית ההדרכה והתאמתה לתקופה). תוכנית ההדרכה "המסע בצופים" כתובה בשפה אידאולוגית, אך היא נכתבה בתקופה מסוימת ומנסה לבטא את רוח התקופה הזו. את תנועת הצופים של העשור האחרון הגדרתי כתנועת "גם וגם" אשר מנסה לבטא את רוח התקופה. אני סבורה כי הדוגמאות שהוצגו בפרק, מדגימות היטב את המאפיינים הללו - מאפיינים אשר שורשיהם נמצאים בשנים שלפני העשור האחרון.

ההתחקות אחר תוכנית ההדרכה "המסע בצופים" והתהליך שקדם לה, חושפת תנועה שהדינמיקה בה מעניינת מאוד. מחד גיסא, היא מתעקשת לאחוז בכלליות המאפיינת אותה מיום הקמתה; מאידך גיסא, לעיתים בחירותיה אידאולוגיות ומקדמות פדגוגיות אשר יכולות לגרום לפעילות בה להיות בעלת גוון אחד. במובנים מסוימים הדינמיקה הזאת מבטאת את המתח שבין שמירה על המסורת והשורשים מזה לבין הצורך לחדש ולהציג אמירה עדכנית מזה. זו הדינמיקה שמשאירה את תנועת הצופים ב"אמצע קווי המתח", המקום של ה"גם וגם" ושל רוח התקופה. המקום הזה מתאים לתנועה שהבחירה האידאולוגית שלה היא לא לבחור, לא להכריע ולהתמקם בדיוק במרכז.

אני סבורה כי לתנועה הזאת יש משמעות חינוכית אדירה. כהנא (2007) טען שהחינוך הבלתי-פורמלי מתאפיין במידה רבה במגמות סותרות, ולעיתים

הדבר מאפשר למשתתפים במרחב הזה (כמו למשל החניכים בתנועות הנוער) להתנסות במגמות הללו ולהתעצב לאורן. במובן הזה תנועת הצופים היא אולי הסמל הבולט לארגון המאפשר לחברים בו להתנסות במגמת סותרות, להיחשף לדואליות חינוכית, ואולי יותר מכול לעמוד על מורכבותה של המציאות הסובבת אותם.

מקורות

אבן, נ' ולבון גילת, א' (2019). התהליך החינוכי בתנועות הנוער והשפעתו על הגיוס לצה"ל ועל שירות משמעותי בצבא: דו"ח מחקר, ממצאים ומסקנות. רמת אפעל: מועצת תנועות הנוער.

אלון, ח' (1976). היה נכון! חמישים שנות צופיות עברית בארץ-ישראל. תל-אביב: עם הספר.

אלון, ח' (1989). תנועת הצופים מראשיתה ועד 1960. בתוך מ' נאור (עורך), תנועות הנוער, 1960-1920: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר (עמ' 19-36). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

דוח ועדת שפירא (2003). דו"ח הוועדה לבדיקת מאפייני תנועות הנוער כבסיס לקריטריוני הקצאה. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.

הימן זהבי, ר' וגרטל, ג' (2017). חינוך מאפשר: החינוך בתנועת הנוער כהכנה לחיים. רמת אפעל: מועצת תנועות הנוער.

כהנא, ר' (2000). לקראת תיאוריה של בלתי פורמליות והשלכותיה לנעורים. ירושלים: האוניברסיטה העברית, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה ובית הספר לחינוך.

כהנא, ר' (2007). נעורים והקוד הבלתי-פורמלי: תנועות נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט-מודרניים. ירושלים: מוסד ביאליק; האוניברסיטה העברית, המכון לחקר הטיפוח בחינוך.

פז, ש' (2016). פנינו אל השמש העולה: חניכי תנועות הנוער החלוציות ובוגריהן בני הדור השני 1967-1947. ירושלים: מוסד ביאליק; שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.